

Katarina Vešović

ISTORIJA JE SULUDA KOMEDIJA

„Krupne reči – smešna dela! Još krupnije reči – ubilačka dela!“

Šta je bilo na početku? – pitanje na koje je u romanesknom svetu Roberta Menase teško naći odgovor. Šta je bilo na početku? – pitanje na koje je u realnom svetu, u vezi sa ratom u bivšoj Jugoslaviji i nedavnim američkim ratom u Avganistanu, jednako teško naći odgovor. Svaka lična priča je zavisna od priče koja joj je prethodila; svaki istorijski zaplet je zavisna od prethodne istorijske konstelacije. Savremena teorija književnosti govori o beskrajnoj tekstualizaciji, o tekstu koji podrazumeva intertekst i onda kada ga ne koristi; savremena teorija istorije govori o istoriji kao priči, o intertekstualnosti istorijskog zapleta. Obe ove ravni – priče u smislu lične i istorijske priče – prisutne su u Menaseovom novom romanu „Proterivanje iz pakla“. Prikazujući složenu isprepletenost prošlih slojeva lične istorije i prošlih slojeva društvene istorije na lični život junaka i dalji razvoj društva, Menase progovara o kompleksnim kulturno-političkim strukturama našeg vremena, a da pritom – što je posebno literarno umeće – nijednog trenutka ne analizira savremeni istorijski trenutak.

U romanu „Proterivanje iz pakla“ Robert Menase prati dve paralelne priče: sudbinu Manoela u XVII veku i sudbinu Viktora u XX veku. Budući da su protagonisti obeleženi svojim jevrejskim poreklom, koje im ili direktno ugrožava život ili ga atmosferski truje, očekivalo bi se da roman prikazuje kako se junaci herojski bore sa ograničavajućim životnim okolnostima i na kraju trijumfuju nad svojim tlačiteljima. Ili, pak, kako temeljno propadaju uprkos svim svojim plemenitim osobinama. Menase, međutim, nikada nije bio politički korektan pisac. Njegovi junaci stradaju nemajući niti oreol žrtve niti oreol heroja. Nepravda koja im se čini zbog pripadnosti određenom narodu ne imunizuje ih protiv zavisti, napadanja slabijeg, krađe ideja. Još manje herojskog ima u sebi svet: on je mesto bez ljubavi u kome vlada nasilje, volja za moć, pohlepa za novcem, manipulacija i laž. Insistirajući na paralelnoj konstrukciji priča, koja zadire u gotovo sve slojeve romaneskne strukture, od fabule do psihologije junaka, Menase postulira da se istorija ponavlja i da je moguće utvrditi njene zakonitosti. On daje lucidne uvide u antropološke i društvene mehanizme koji ometaju integraciju proganjanih u egzilu, kao i integraciju marginalnih grupa, stranaca ili nacionalnih manjina, u dominantni identitet zajednice. Ovi uvidi odnose se sa zapanjujućom tačnošću na prilike našeg vremena.

Već sama inverzija prisutna u naslovu „Proterivanje iz pakla“ navešćuje paradoks kao glavnu odliku kako romana tako i savremenog trenutka. Menase ne bi bio mislilac paradoksa kada u jednoj perifrazi ne bi otvorio čitav spektar dvosmislenih, uznemirujućih pitanja: da li zaista živimo u raju domovine kako nam to sugerišu medijske slike? Ili ćemo, ako iz njega izađemo, otkriti da smo živeli u paklu? Ili će se ono što sada smatramo za pakao jednom ispostaviti kao raj u poređenju sa paklom kakav nas očekuje? Da li se razlika između raja i pakla iscrpljuje jedino u različitosti posmatrača i njegove perspektive?

1. Istorijski zaplet

Odavno je Zapadni svet, koji sebi rado dodeljuje atribut "civilizovan", digao ruke od ideala antičkog sveta, na kome počiva njegova civilizacija: državu treba da vodi filozof. U poslednjoj deceniji novog ideološkog strukturiranja dosegli smo upravo suprotni ekstrem: što je duhovni horizont čoveka uži, to veće šanse da vodi državu ili vojsku. Jedna od posledica nastojanja razvijenih demokratskih zemalja da izbegnu recesiju unutar zemlje i osiguraju naredni mandat vlasti, te da uvećaju ekonomsku i političku moć u međunarodnim razmerama, jeste populistička politika i demagoška, oportunistička svest kao njen pratilac.

Savremeni politički trenutak odlikuju same protivrečnosti. Ukazuje nam se na to da nikada nismo uživali tako velike slobode, da još nismo imali mogućnost da često menjamo profesiju, da živimo u različitim krajevima ekonomski i informacijski povezanog sveta. Novi liberalizam jeste modernost jeste progres. Istovremeno, izgubili smo značenja reči i veru u to da postoje istina i pravda. Od pada Berlinskog zida, nikada nije vladala tako velika konfuzija oko toga šta je moralni a šta nemoralni čin, šta je civilizovano a šta zaostalo, šta je moderno a šta konzervativno. Ukazuje nam se na to da treba da budemo ponosni što smo deo naprednog demokratskog sveta koji je odneo ideološku pobedu u hladnom ratu i sada služi kao uzor ostatku sveta. Istovremeno, nikada nije postojala tako velika sličnost između demokratije i jednodomlja, između pluralizma i jednoobraznosti, između istine i laži.

Ukazuje nam se na to kako je lepa šarenost multikulturalne Evrope. Istovremeno, političari podstiču neprijateljstvo prema strancima unutar svojih nacionalnih granica. Ističe se pravo na razliku, tolerisanje verskih i nacionalnih osobenosti. Istovremeno, zahteva se da se stranci odreknu svojih marginalnih karakteristika ili bar prikriju svoju različitost u ime „integracije“ u dominantni identitet zajednice.

Odsustvo pravih ideja političari rado nadoknađuju isticanjem da ono što čine ima istorijsku vrednost – koliko smo „istorijskih“ dana, „istorijskih“ odluka i „istorijskih“ promena doživeli samo u proteklih godinu dana. Svoje "istorijske" odluke političari predstavljaju kao akt slobodne volje. Kada zatreba, međutim, i kao rezultat "unutrašnje prisile". Bombardovanje Jugoslavije bilo je jedna takva prisila: odustajanje od ultimatum članice NATO-a, pre svega SAD, videle su kao gubitak kredibiliteta. I bombardovanje Avganistana predstavljeno je kao prisila. Da je neko drugo rešenje moguće, a pre svega delotvornije, nije bilo predmet ozbiljne rasprave.

Od kada nas SAD kao svetski policajac štiti od zla svet je trusno područje, puno ratova, nepravdi, izrabljivanja, siromaštva, pobuna. Moglo bi se utvrditi kao zakonitost da što veće reči političari koriste da bi obrazložili svoja dela, to su rezultati tih dela mizerniji. Što nas više uveravaju u plemenitost svojih namera, to je veća šansa da beskrupulozno sprovode nešto što je u suprotnosti sa proklamovanim ciljem.

Svet može da se voli samo dok se ne poznaje – zaključuje Menaseov junak Viktor retrospektivno, sećajući se otrežnjujućeg suočavanja sa stvarnošću nakon izlaska iz internatskog "zatvora". Svet je suluda komedija – sluša Manoel od čistača cipela Arijela u amsterdamskom egzilu. Kao što za Viktora prispeće u slobodu ne podrazumeva prona-

laženje zadovoljavajućeg mesta i značaja u svetu, tako i za Manoela, koji bežeći od pakla inkvizicije najzad uspeva da se dokopa Amsterdama, novostečena sloboda nije raj-ska. Upravo suprotno hegelovskom idealističkom konceptu progresivnog razvoja čoveka i društva čiji je rezultat sticanje sve većih sloboda, životni put oba Menaseova junaka podrazumeva sve jasniju svest o ograničenim mogućnostima razvoja i skučenosti slobode, sve do konačne spoznaje o zatočenosti u vlastitu i kolektivnu istoriju.

U Menaseovom novom romanu prisutna je čovekova tragično-groteskna određenost istorijom još više nego u romanu "Zlatna vremena, napukli svet". Ona ima dvostruki smisao: „unutrašnje“, primarne određenosti porodičnom istorijom, kao i „spoljašnje“ određenosti istorijskim zapletom, odnosno društvenim odnosima u kojima junaci žive. Isprepletenost unutrašnje i spoljašnje istorijske određenosti, a naročito temporalna akumulacija njihovih slojeva, uslovljavaju stalno prisustvo prošlosti u sadašnjosti, koja deluje kao ometajući faktor u odnosu na namere, želje i planove zacrtanog individualnog razvoja. Istorijski zaplet smanjuje osećaj slobodnog upravljanja vlastitim životom na zanemarljivi minimum. I onda kada čovek hoće da je prenebregne, zaboravi ili potisne, istorija određuje ljudski život u suštinskom smislu: sistem vrednosti, odnos prema drugima, izbor profesije, intelektualni, emotivni, pa čak i čulni život. Ovakvo njeno značenje je neprolazno jer Menase insistira na potpunoj značenjskoj ekvivalentnosti priče o Manoelu i priče o Viktoru koje deli tri veka.

Iako Menase u romanu samo u nekoliko navrata pominje reč „outsajder“, nesumnjivo je da je upravo svest o marginalnosti u smislu odstupanja od "normalnog" i opštepri-znatog ono što suštinski određuje oba junaka. Ta marginalna pozicija nije izabrana, već je nasleđena jevrejskim poreklom. Da bi ironijski upliv istorije na čovekov život bio još veći, svest o primarnoj, porodičnoj određenosti nije nešto što biva nametnuto od strane porodice. Upravo suprotno: Manoelov otac prikriva jevrejsko poreklo i utapa se u dominantni identitet sredine; za Viktora jevrejstvo nije ništa više od "šematske pozadine, koju je porodica pokušavala da izbriše i zaboravi već više od pola veka". Junaci "spolja" bivaju naterani da prime na znanje svoje poreklo i da se s njim suoče. Inkvizicija određuje da i četvrta generacija pokrštenih portugalskih Jevreja nije dovoljno čista u pogledu usvojene katoličke vere i stoga šalje Manoela u jezuitski manastir; Viktora će upravo antisemitski orijentisan profesor veronauke nagnati da se zainteresuje za svoje poreklo, nauči španski i za poziv izabere istoriju.

I pre ovog nametnutog otkrivanja prošlih slojeva istorije, protagonisti osećaju – gotovo kao neku vrstu genetički inkodiranog nemira usled stoleća proganjanja – različitost u odnosu na druge. Ona se javlja u obliku difuznog straha da u njihovoj porodici nije sve "u redu" kao što to kod drugih porodica navodno jeste. Osećanje porodične neadekvatnosti i sopstvene neadekvatnosti unutar porodice deluje u dva pravca: s jedne strane, nastaje mržnja prema porodici koja je neraskidivo povezana sa samomržnjom; s druge strane, nastaje izuzetno snažna potreba za prihvaćenošću i važenjem u očima drugih, van porodice. U zreloom dobu, samomržnja se javlja kao sve jasnija svest o odsustvu ljubavi prema samome sebi, o nedostatku samopouzdanja i samopoštovanja. Pokušaj da se u velikoj ljubavi sa Drugim nađe spas od sopstvenih nedovoljnosti propada. Interakcija svih ovih elemenata čini junake prijemčivim za maksimalistički etički zahtev da spas treba

tražiti u apsolutnom, da "ako ne mogu da dobijem ljubav jednog čoveka, treba da spasem ceo svet". Akcija spasavanja sveta, poručuje nam Menase, rukovodena je pre svega psihološkim motivima, a tek sekundarno etičkim. Ali, ni pokušaj spasavanja sveta ne čini protagoniste srećnim, niti ih oslobađa njihove uslovljenosti ličnim i istorijskim zapletom. Oni će večitno žudeti da žive "na unutrašnjoj strani života", i večitno živeti uz osećaj da ostaju na njegovoj "spoljašnjoj strani", autsajderi čiji trud da dospeju u centar sveta ostaje nenagrađen.

2. Totalni upliv ideologije na ljudski život

Jedna od najzabrinjavajućih pojava američke borbe protiv terorizma je njen ideološki zahtev da se svaka država i individua sveta preorijentiše prema trenutnim političkim zahtevima najveće svetske sile. Neopredeljenih ne može biti: ili je neko za, ili je protiv terorizma; ili je prijatelj, ili je neprijatelj SAD. Pošto je jasno označeno da svaki pristojan čovek i svaka pristojna država mora da se odredi prema neprijatelju najveće svetske sile, naznačene su i sankcije prema onome ko taj zahtev aktivno ne podržava ili ignoriše. Nije, dakle, dovoljno verbalno podržati američku politiku, potrebna su i dela. Svoju pravovernost treba dokazati. Kao što su u doba inkvizicije jeretici posmatrani kao bolest koju treba otkriti i zatrti, tako je i odnos prema teroristima nemilosrdan, ali i prema svakome ko ne sledi pravila američke politike. Nije potrebno dokazati da određeni pojedinac ili država ima nešto sa terorizmom, dovoljna je sumnja da bi se prema takvima uvele ekonomske sankcije i da bi im se narušio ugled. I nije dovoljno da SAD budu izvršilac kazne, i svi ostali koji se smatraju prijateljima moraju uzeti učešća u njoj i prekinuti odnose sa osumnjičenima – izolacija bolesnog mora biti totalna.

Nesvakidašnja emocionalizacija američke političke retorike, moralistički ton, biblijski rečnik, sve je to usmereno na – duhovnu i emotivnu – ideologizaciju masa. Unutar SAD individua se poziva da postane čuvar poretka, da se aktivno uključi u „lov na teroriste“, u „isterivanje iz njihovih rupa“. Preduslov da neko postane dobar čuvar poretka je dati mu osećaj da je deo veće celine, deo "naše" zajedničke stvari, da učestvuje ni manje ni više nego u „clash of civilisations“, u velikoj igri koja se može meriti sa holivudskom odbranom Zemlje od invazije vanzemaljaca. Zato zvanična politika jača patriotska osećanja i ideju o misionarskoj ulozi SAD u svetskim razmerama. Kao što je religija bila jednom sredstvo političke kontrole masa, tako sada velika ideja borbe protiv terorizma vrši istu ulogu prestrojavanja mišljenja u jednom pravcu i odobravanja svega što političari čine u ime tog višeg cilja.

Rame uz rame sa jačanjem američkog patriotizma tekla je kampanja koja je imala cilj da rat u Avganistanu predstavi kao herojsko delo. Teško onome ko se upitao čega ima herojskog u bombardovanju najzaostalije zemlje sveta koja ne poseduje vlastitu avijaciju? Zašto je iko sumnjao u to da će Avganistan brzo kapitulirati? Oni koji se možda potajno raduju što je Americancima pošlo za rukom ono što Rusima svojevremeno nije zaboravljaju da je teror višemesečnim dvadesetčetvoročasovnim bombardovanjem bez upotrebe kopnene vojske američka tekovina stara svega nekoliko godina, i da je u vreme kada su Rusi vodili rat u Avganistanu bilo nezamislivo da civilizo-

vana, nenapadnuta zemlja primeni takve mere a da je ceo svet ne osudi kao imperijalnog agresora.

Teror totalnim bombardovanjem usmeren je na uništenje svih nacionalnih resursa, ne samo ekonomskih već i simboličkih vrednosti nacije, na njeno psihičko i moralno slamanje. Druga strana ovog egzerciranja moći prema slabijem je do sada nezapamćena arogancija američke politike prema saveznicima. Setimo se konferencije za štampu na kojoj je Donald Ramsfeld bio upitan ima li istine u izjavi jednog evropskog političara da će sledeća bombradovana zemlja biti Somalija. Odgovor praćen podsmehljivim osmehom glasio je da je „some Gurman guy“ neobavešten i da je u međuvremenu sigurno zažalio svoju izjavu. Reč je bila o Šarpingu, predstavniku jedne od vodećih zemalja Evropske zajednice.

Arogancija moći ne trpi prigovore, ni spolja ni iznutra. Svaka kritika američke politike smatra se antiamerikanizmom. Pri tom najgore prolazi unutrašnja kritika, koja ima najveću težinu. Kritika spolja može se lako otpisati kao antiamerikanizam, kritika iznutra mora se surovo diskreditovati kao antipatriotizam. U ime odbrane demokratije, zvanična američka politika guši jednu od najvitalnijih vrednosti demokratije – pravo na drugačije mišljenje.

Problem najveće svetske sile nakon pada Berlinskog zida bio je u tome što nije imala pravih ideja, što nije znala šta će sa svojom moći; njen sadašnji problem je u tome što je izgubila meru u upotrebi svoje moći, čime je pokazala da je nije dostojna.

Potreba da se bude priznat i cenjen u zajednici, da se oseti sigurnost kolektivnog pripadanja, ima svoju cenu. I u privatnoj i u javnoj sferi, kolektiv projektuje pravila društvene igre na individuu i sankcioniše odstupanja demonstriranjem neprihvatanja, sve do isključenja iz zajednice. U romanu „Proterivanje iz pakla“ Menase pokazuje nekoliko varijanti razornog upliva ideologije na ljudski život: od ubilačke ideologije inkvizicije, klerikalno institucionalizovane i državno instruirane, preko rigidne ideologije judaizma, koja od svojih poklonika zahteva strogo sleđenje zadatah pravila, do radikalnih političkih grupacija XX veka, koje zloupotrebljavaju i kompromituju svoje napredne ideje zarad uvećanja moći.

Katolicizam XVII veka proklamovao je religijsku pripadnosti za osnovu ispravnosti svake individue, svojevrsnu legitimaciju prava na život. Ova religiozna ideologija je totalna jer podrazumeva prisilu idejnog, etičkog i emotivnog pripadanja. Upravo zato što su i osećanja u službi ideologije, ona su dogmatizovana i rigidno podređena samo jednom cilju. Na taj način je otvoren put za stvaranje zaoštrenih binarnih suprotnosti između pravovernih i jeretika, progonitelja i progonjenih, kao i „atmosfera besa, mržnje i ubilačkog sladostrašća“ prema progonjenima.

Totalitarna ideologija nagrađuje svoje istomišljenike poklanjanjem gotovog identiteta, koji je merilo svih stvari. Na taj način ona podiže, a bez prethodne lične zasluge, vrednost svakog pojedinca koji je nosilac ispravnog identiteta; motivišući ga da pronalaženjem nepravovernih još više podigne sopstvenu vrednost, ona podstiče njegovu samopravednost i aroganciju. Postaje moguće da se u ime hrišćanske ljubavi čini upravo ono što je sa tom ljubavlju nespojivo, da se žrtva vidi kao počinilac, a sopstvena pozici-

ja moći kao ugrožena od strane žrtve, i prema tome pravedno odbranjena njenim mučenjem i ubijanjem. Totalitarna ideologija ne poznaje neopredeljene. Ona fabrikuje svoje istomišljenike-progonitelje, ali i neistomišljenike-progonjene, tako što živi i obnavlja se kroz sukob: svaka akcija izbacivanja progonjenih iz sopstvenog sistema je još jedan trijumf vrednosti dominantnog identiteta. Transformacija individue u čuvara poretka je sredstvo bezgraničnog rasta političke moći. Menase ne propušta da pomene da je doba inkvizicije bilo ujedno doba procvata Španije, a kao primer posebne perfidnosti i moralnog izobličenja moćnika navodi podatak da su vlasti ne samo oduzimale svu imovinu jevrejskim žrtvama kojih su se dokopali, nego su još primali i novac od Jevreja iz drugih država da bi neke od "svojih" Jevreja ostavili na životu, koji je onda izgledao tako da je bilo bolje umreti.

Totalni upliv ideologije na ljudski život upečatljivo je prikazan u priči o Manoelovom detinjstvu u Kombeku. Zaražena opštom atmosferom, ni deca nisu nevinna, i ona igraju igru progonitelja u potrazi za žrtvom. U ovom segmentu romana Menase koristi svoju omiljenu metodu uzajamno reflektujućih ogledala, čiji je osnovni efekat ironija: trenutni progonitelj je buduća žrtva, Manoelova karijera rubija, jevrejskog učitelja, treće osobe po važnosti u hijerarhiji jevrejske zajednice, započinje njegovim antisemitizmom! I još više od toga: uloga koju u dečjoj igri traženja osumnjičenih preuzima Manuel, uloga "arhivara" koji protokolira podatke o osumnjičenima, nedvosmisleno upućuje na ulogu inkvizitora. Ideologija u svom difuznom, "atmosferskom" obliku usađuje svoje seme u mlade duše; upravo zato što kod dece nije idejno već prevashodno emocionalno zasnovana, ona vrši odlučujući uticaj na buduću identitet svakog pojedinca. Ta deca su buduću fanatični inkvizitori, ili, pak, buduću prokazani Jevreji koji će biti surovo izopšteni i ubijeni. Menase pokazuje da je za razvoj fanatizma dovoljno da se skupi svega nekoliko uslova, koji, jednom nastali, u okviru dinamike grupe uzimaju koliko nepredvidljiv toliko nezaustavljiv tok; da je potencijal za zlo prisutan u svakom čoveku i da često zavisi samo od okolnosti hoće li neko postati progonitelj ili progonjeni.

Bez imalo sentimentalnosti prikazuje pripovedač da je i judaizam XVII veka, baš kao i katoličanstvo, rigidna ideologija. Implicitna kritika judaizma kreće se u nekoliko pravaca: moralni lik sveštenstva prikazan je kao nimalo laskav, a religioznost koju to sveštenstvo zahteva od svoje pastve kao zahtev za spoljašnjim, formalnim sleđenjem verskih pravila. Sankcionisanje odstupanja od pravila u tolikoj je meri dehumanizujuće da je jedini izbor nakon što se ono fizički preživi samoubistvo. Manoel uviđa da je kaznenom merom gaženja golog tela osumnjičenog Orijele Dekoste u sinagogi, jevrejsko sveštenstvo sebe suštinski izjednačilo sa inkvizicijom. Igra progonitelja i progonjenih se nastavlja: "U Španiji i Portugaliji su na sudu mučeni hrišćani osumnjičeni da u tajnosti slede ritualna pravila jevrejske ishrane, u jevrejskom delu Amsterdama denuncirani su Jevreji osumnjičeni da u tajnosti ne slede ta pravila". Judaizam je spreman da još jednom žrtvuje žrtve iz sopstvenih redova ukoliko to služi višem cilju potvrđivanja sopstvenog identiteta. U ime apstraktne čistote vere proganjaju se i kažnjavaju konkretni ljudi. Parabola o Orijele Dekosti ukazuje na to da svakoj religiji koja zahteva fanatično potčinjavanje nije u centru čovek već principi, te da istinska religioznost ili traganje za istinom nema mesta u okviru institucije.

Činjenica da antisemitizam u Austriji više ne postoji u brutalnoj formi kao u vreme inkvizicije još uvek ne znači da je on iskorenjen. Njegov karakter šezdesetih godina XX veka u Beču Menase opisuje kao "difuzan, atmosferski". Nosilac antisemitizma nije više država nego pojedinac: bilo iz verskih razloga (kao Viktorov učitelj veronauke), bilo zato što omogućava kompenzaciju za sopstveni neuspeh uzdizanjem iznad marginalne grupe (kao Viktorov ujak). Postavlja se pitanje može li se ovakav maskirani oblik antisemitizma videti kao blag i bezazlen po ličnu sudbinu? Odgovor koji daje roman je nedvosmislen: njegov efekat na razvoj i učvršćivanje sopstvenog identiteta je razoran. Upravo zato što nema institucionalan karakter već je deo kolektivnog subjektiviteta, teže ga je identifikovati i suprotstaviti mu se. Njegove posledice mogu biti osećanje unutrašnje rasepljenosti i neprihvaćenosti od dominantne grupe, a u ekstremnom slučaju i smrt¹.

Pojačana potreba da se bude deo nekog nadilazećeg kolektivnog identiteta čini od Viktora vatrenog pristalicu mladih trockista, utoliko više što njegovo jevrejsko poreklo u kontekstu propalestinskog angažovanja prvi put dobija na važanju. Ali, pozitivan učinak istorijskog zapleta na njegovu ličnu sudbinu biće kratkotrajan: i trockistička ideologija, pokazuje Menase, sadrži u svojoj strukturi iste elemente totalitarne ideologije kao i druge ideologije prikazane u romanu – iste mehanizme fanatizovanja pristalica za određene ideje, istu prijemčivost za lov na nepravoverne, istu instituciju denunciranja, istu instrumentalizaciju pojedinca u političke svrhe, istu spremnost da se u ime više ideje uništi pojedinačni život.

3. Groteskni produkti zahteva za ideološkim prestrojavanjem

Ako je neko tokom bombardovanja Avganistana želeo da se zameri američkom javnom mnjenju, bilo je dovoljno da postavi pitanje: kada je i kako zapravo počela priča o Avganistanu? U ponekom retkom novinskom tekstu, u jednom pasusu, mogli smo se podsetiti da su SAD investirale milione dolara u obliku oružja da bi pomogle jednu od strana u avganistanskom građanskom ratu, razume se onu koja se borila protiv sovjetskog uticaja u regionu. Da je ideologija te strane bila islamski fundamentalistička nije smetalo američkoj vladi, baš kao što joj nije smetala ni činjenica da se takozvana Oslobođilačka vojska Kosova, koju je indirektno pomogla bombardovavši Jugoslaviju, javno izjasnila da joj je cilj ujedinjenje svih Albanaca u jednu državu – cilj kome se ta ista američka vlada javno suprotstavlja.

Očigledno je da najveća svetska sila nije izbirljiva u pogledu saveznika dok god oni predstavljaju pomoć u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Vodeći se načelom razmene, po principu "ako nešto dam, uzimam pravo da tražim", najveća svetska sila očekuje kao samorazumljivo da će podržani saveznik, kada jednom dođe na vlast, i dalje delati u skladu sa američkim interesima. Ona očekuje još i više: nakon pobede, saveznik treba da uvede američke vrednosti demokratije, slobode štampe, verske i rasne tolerancije.

¹ Viktorov ujak umire od posledica batina grupe „pravih“ Austrijanaca koji ga drže za Jevrejina. Ta smrt je groteskni odraz ujakovog antisemitizma.

Da se to još nije dogodilo na Kosovu jeste neprijatna činjenica koju malo ko spominje. Da su u Avganistanu upravo bivši američki saveznici svojevremeno osnovali talibansku državu, koja je bila dijametralno suprotna svemu što SAD simbolizuju, još je neprijatnija činjenica koja jedva da je ikada dobila publicitet. Da je sadašnje stanje u Avganistanu pod novom vladom haotično i da je ova zemlja dalje nego što je ikada bila od nacionalnog pomirenja, koje je preduslov unutrašnje stabilnosti zemlje, a tako i ekonomskog prosperiteta, takođe je neprijatna činjenica koja se prećutkuje.

Suočavanje sa sopstvenom političkom prošlošću, na ozbiljnom nivou koji nije u službi neposrednog dobijanja političkih poena, moglo bi dovesti do korisnog saznanja: da je nemoguće sa sigurnošću predvideti kako će se dojučerašnji saveznik sutra ponašati, naročito ukoliko je njegova ideologija u oštroj suprotnosti sa sopstvenom. Da je nemoguće, pa čak i uz vršenje konstantnog pritiska, programirati ljudske duše u željenom pravcu. Da nisu svi i na neograničeno vreme potkupljivi novcem. Da laskava ponuda američkog prijateljstva nije dovoljan garant za sleđenje američkih interesa.

Američka politika – i ne samo američka – počiva na pojednostavljenoj slici o čoveku i svetu. Danas je politika uticajnih zemalja sveta kratkovidna, lakomislena i samovoljna – ili političari ne žele, ili nisu u stanju da misle o suštinskom i dalekosežnom poboljšanju ljudske situacije. Preispitivanje sopstvenih postupaka u nedavnoj prošlosti vidi se kao tabu koji nosi opasnost priznavanja sopstvenih grešaka i gubitka izvršne političke moći. Drugi svetski rat analizira se do poslednjih detalja, u ime traganja za istinom neguje se kult sećanja, ali se politički razvoj u poslednjoj deceniji već sada falsifikuje, iskrivljuje i ulepšava. Ako se hoće da se istorija i dalje ponavlja, na dobrom smoputu.

Prikazivanje sistema proganjanja u ime ideologije i njen uticaj na ličnu sudbinu – poznata, mnogostruko obrađivana tema u književnosti – nije ono što primarno čini "Isterivanje iz pakla" značajnim romanom. Ono što ga izdvaja je maestralno, minuciozno prikazivanje složene dijalektike između pokušaja prilagođavanja dominantnom identitetu od strane marginalnog pojedinca i večite sumnjičavosti dominantne grupe prema pojedincima "polutanskog" porekla; između pokušaja individue da se ni po čemu ne izdvaja i ničim ne odstupa i paradoksalnog proizvođenja efekta "upadljive" neupadljivosti i "neodstupajućeg" odstupanja; između pokušaja individue da radikalnim rezom, egzilom, odbaci auru marginalnog i uvida da identifikacija sa jednom nasilno izgubljenom marginalnom, a sada novom dominantnom grupom predstavlja samo novi krug borbe neuspešnog ishoda. Svi vektori koji proizlaze iz ove dijalektike govore o jednom: o nemogućnosti integracije koja bi iz perspektive individue koja želi da bude integrisana bila zadovoljavajuća, i o rascepljenosti bića kao trajnoj propratnoj pojavi ove svesti. Ništa manje značajno za roman je prikazivanje paradoksalnog odnosa između političkih intencija vlasti, koja dogmatski nameće određenu ideologiju, i njenih konkretnih plodova. Zahtev za ideološkim prestrojavanjem, pokazuje Menase, donosi uvek obrnuti efekat od željenog – pokušaj kloniranja ljudskih duša praćen je nepredvidljivim mutacijama, sadašnji poslušnici su sutrašnji najveći neprijatelji.

U dva navrata, u dve različite sredine, Manoel dobrovoljno pokušava da bude "prilagođen, prihvaćen, integrisan, priznat, cenjen" u okviru dominantnog identiteta. Osvajanje ovih atributa, koji se mogu posmatrati kao svojevrsne aksiološke stepenice procesa integracije, oba puta je neuspelo, iako su razlozi nešto drugačiji.

U Komeku, očevo primer integrisanja vrši negativnu ulogu utoliko što model utapanja u vladajući identitet uvire u nesrećnoj dijalektici proizvođenja efekta suprotnog od željenog: sredini je prosečna "istost" sumnjiva kao različitost. Zato se Manoel odlučuje da "ispuni svoju ulogu" aktivnim učestvovanjem u igri, da se istakne u "istosti", da se prikloni vođi i bude prihvaćen od strane vođe. Menase pokazuje da strah od različitosti i na njemu zasnovana pojačana potreba za važenjem predstavljaju dobru osnovu upravo za potvrđivanje postojećeg sistema. Čak i kada nezavisno od sopstvene krivice, roditeljskim "grehom", bude izbačen iz "raja" dečje igre – koja je zapravo već pakao, pojednostavljeni odraz u ogledalu društvene "igre" inkvizicije – udarci brutalnog progonitelja na putu do jezuitskog manastira ne izazivaju u Manoelu protest, niti seju klicu želje za budućom osvetom moćnicima. Naprotiv: dečak sanja o tome da on jednom bude taj moćnik. Fantazam o osvajanju pozicije moći je strategija preživljavanja. Izbavljenje se traži ne u suprotstavljanju i rušenju sistema, već u isticanju u okviru postojećeg sistema. U jezuitskom manastiru, gde mu prete kako psihički slom tako i silovanje od strane starijih pitomaca, Manoel pokušava da održi ravnotežu između neupadljivosti i isticanja. Da bi izdržao taj tegobni ekvilibrijum, Manoel razvija svest o sebi kao božjem izabraniku – on je izuzetak na kome Bog potvrđuje pravilnost reda koji je stvorio. Na taj način njegovo jevrejsko poreklo dobija paradoksalni oreol odlikovanja.

Nemoguće je prevideti kakvo se šire značenje otvara iza ovog fabularnog sloja priče: progonitelji proizvode upravo suprotan efekat od željenog, intencija ideologizacije i njen produkt razminjuju se u dva suprotna pravca. Temeljna greška verskog inženjeringa, udruženog sa političkim interesima, jeste pretpostavka da se ideološko prestrojavanje postiže nasiljem i pritiskom. Logika moći koja želi jasno razgraničenje između čistih vernika i potencijalnih ugrozitelja sistema je u suštini racionalistička, te previda da se promene u čoveku odvijaju po daleko komplikovanijim principima nego što to mehanicističko viđenje nekog *a* koje uvek vodi ka nekom *b* pretpostavlja. Ni inkvizicija kao da ne uči ništa iz svoje sopstvene istorije: ako se i četvrta generacija nasilno pokrštenih Jevreja još uvek drži jeretičkih običaja, kako bi novo nasilno preobraćanje moglo doneti željene plodove? Postoji jedan jedini način fabričke produkcije duša, sugeriše roman, a to je produkcija mrtvih duša. Jedino garantovano efektivno preobraćanje duša je surovi realizam masovnog ubijanja ili, pak, psihičko slamanje ljudi mučenjem.

4. Nasilno nametanje identiteta i rascepljenost bića

Američki vojni uspesi na terenu rezultovali su već, kako su nas obavestili mediji, i političkim uspesima. Uz posredovanje Ujedinjenih nacija u Avganistanu je uspostavljena nova vlada, sastavljena od predstavnika svih nacija, a cilj joj je liberalizacija društva i uspostavljanje demokratije. Vizija multikulturalnog, srećnog Avganistana do koje je najvećoj svetskoj sili toliko stalo, treba da opravda razaranje avganistanskih gradova i provincija, kao i ubijanje civila, o čemu smo do sada ponešto i saznali. Upravo će u Avga-

nistanu, najsiromašnijoj zemlji na svetu, gde je obrazovanost stanovništva jedva prisutna, procvetati ideološka i kulturna tolerantnost koju Evropska zajednica još nije uspeła da razvije u zemljama bivše Jugoslavije, a sve češće ne uspeva ni kod kuće? Da li su to zapadne zemlje preuzele Lenjinovu misao da će revolucija biti ostvarena ne u visoko industrijski razvijenoj zemlji Zapada, već, naprotiv, u zemlji koja privredno predstavlja „najslabiju kariku“? Dakle, u Avganistanu, gde, kako kažu, vladaju srednjovekovni uslovi? Uz pomoć Zapada će se iznenada otvoriti duhovni horizonti Avganistanaca, koji će iz plemenskog društva preći direktno u pluralističko demokratsko društvo?

Ukoliko želimo da ostanemo u domenu realnog, moramo se zapitati: ko to zapravo treba da promeni svoju ideologiju i kako do te promene može doći? Pri tom je najvažnije pitanje: ko su zapravo talibani? Samo šaćica ljudi koji su okruživali bivšeg mulu, ili daleko veći broj ljudi, možda čak čitave narodne mase u koje je klica fundamentalističkog viđenja sveta duboko usađena? Da li se sada silom može promeniti njihovo viđenje sveta? Mogu li se svi talibani, kao potencijalni budući teroristi, istrebiti? Šta će biti sa talibanima koji su prebegli u Pakistan, a žele da se vrate u Avganistan?

Američka politička strategija – ukoliko se uopšte može govoriti o strategiji, koja podrazumeva promišljanje i odmeravanje stvari – oslanja se na to da će primenom sile integrisati nekadašnje talibane, koji će u novim uslovima morati promeniti svoj način mišljenja, te da će podržavanjem avganistanskih grupacija koje su nekada bile neprijatelji talibana moći da sprovodi svoje interese u ovoj zemlji. Činjenica da se u toj istoj državi njena prethodna računica pokazala potpuno pogrešnom uopšte se ne uzima u obzir.

Kada su snage Severne alijanse ušle u Kabul prikazane su pojedine slike koje sugerišu kako se narod silno raduje, drugim rečima, poručeno nam je da narod nije voleo talibane. Narod, moglo bi se zaključiti, jeste mudar i prozire da talibani nisu učinili ništa za njegovu dobrobit i dobrobit države. Zar neko zaista veruje da taj narod, koji je navodno prozreo talibane, sada neće prozreti da i navodni oslobodioci Amerikanci, koji su mesecima dvadesetčetiri časa bombardovali njihovu zemlju, imaju više u vidu vlastite interese nego dobrobit avganistanskog naroda i države? Takođe, zar nije poznato da narodi u principu daleko lakše podnose diktat vođa iz sopstvenih redova nego iz stranih država? Emocionalna vrednost ovakvih činjenica se previđa. Očekuje se da će se stvari ovaj put odvijati po američkom programu i da se neće pojaviti mutacije u obliku novih talibana.

Pri tom ostaje prećutano ključno pitanje: može li se bombardovanjem država uvoditi demokratija i zatirati terorizam? Da li nasilna ideologizacija zaista donosi dobar plod?

Sprovedenjem nasilne ideologizacije, inkvizicija propušta priliku da marginalna grupa potvrdi sistem dobrovoljnom integracijom. Upravo u trenutku kada je Manoel bio potpuni katolik, prokazan od katolika kao sumnjiv, morao je da postane Jevrejin. Čak i u slučaju pokušaja fabričke produkcije još nedovoljno formiranih duša, dakle dece, pokazuje se da ponižavajuće i dehumanizujuće insistiranje na čistoti vere, koja je već ionako prihvaćena, vodi u odbacivanje te vere. Menase sugeriše da svako nasilno nameatanje identiteta vodi u potrebu za pojačanjem prvobitnog identiteta. Upečatljiv primer je priča o dečaku iz porodice Abravanel koji je već u detinjstvu pokršten i uzorno katolički odgajan, da bi po napuštanju Španije, kao formiran čovek, prešao u judaizam. I Ma-

noelova sestra Estrela je prošla katoličku školu, ali to ne samo da je nije načinilo čistom katolikinjom već ju je i okrenulo od vere kao takve: "Ako vera u Boga, svejedno kojeg, može ugroziti ljudske živote, ako može dovesti do proganjanja i ubijanja, do bekstva i bede, onda život ima smisla samo van okvira religije". Ukoliko je identitet nametnut, a naročito ukoliko predstavlja strategiju preživljavanja, sve su šanse da će njegova forma prema spolja, doduše, biti korektna, ali da će poreknuti, prvobitni identitet ostati iznutra deponovan da bi se aktivirao u povoljnim okolnostima.

Teško je ovde govoriti o *lažnom* integrisanju u novi identitet i *istinskom* očuvanju prvobitnog identiteta. Dijalektika nasilnog integrisanja je komplikovana i podrazumeva trajna oštećenja i deformacije duše. Pre svega nepremostivu ambivalentnost u odnosu na vlastiti identitet i s njom povezanu samomržnju. I kada je integrisanje samo spoljašnje vrste, i utoliko „lažno“, ono preobražava strukturu ličnosti: u suštini neželjeni, glumljeni identitet postaje čovekova druga priroda. I kada nastupe okolnosti da prvobitni, nasilno potisnuti identitet može da se ispolji, subjekt uviđa da mu taj identitet više nije blizak, štaviše, da više ni sam nije u stanju da odredi šta je zapravo njegov pravi identitet. Manoel će u slobodnom Amsterdamu konstatovati da mu je maransko izdavanje za nešto drugo od onoga što jeste ušlo u krv, da se nastavlja iako je prešao u judaizam, i iako mu više ne pretila smrtna opasnost od inkvizicije. I u novim okolnostima je osnovni egzistencijalni doživljaj strah i nesigurnost, kao i čežnja za pripadnošću i prihvaćenošću od strane dominantne grupe. Ako nasilno nametanje identiteta nešto uspešno proizvodi, to su rascepljene duše.

Jedna od najvećih vrednosti romana „Proterivanje iz pakla“ je prikazivanje različitih stepena rascepljenosti individue usled promene identiteta. Ni egzil kao sinonim bekstva od represije i slobodnog izbora novog identiteta, fantazam o totalnoj promeni života, ne donosi izbavljenje, već predstavlja, upravo suprotno, novi krug borbe za integrisanje u identitet dominantne grupe. Nasleđe prošlosti igra pri tom ključnu ulogu: ono je otežavajući faktor prihvatanja novog identiteta, kako od strane individue, tako i dominantne grupe, budući da je ona čuvar čistote nove, odnosno ponovo prihvaćene stare vere. Kao u kakvom ogledalu, strukturalni elementi društvene igre, izuzimajući izvesne varijacije, ostaju isti: dok je u prvom krugu nasleđe prošlosti bilo prevashodno internalizovano i u obliku nelagode da se ne bude razotkriven određivalo Manoelov odnos prema svetu, u drugom krugu je nasleđe prošlosti manifestno i za sopstvo i za svet, koji u njemu vidi isključivo negativan element zaprljanosti jeretičkim ostatkom. Novoj dominantnoj grupi je prethodni identitet sumnjiv, uprkos tome što je prethodna dominantna grupa optužila individuu da se priklanja njenoj veri, i uprkos tome što je individua jedva spasila živu glavu da bi joj se uistinu i priklonila; napuštajući „staro“, najzad među „svojima“, individua otkriva da joj je „novo“, tačnije rečeno „pra-star“, tuđe, i da predstavlja samo prelazak iz jednog kruga pakla u drugi.

„Svaka priča počinje zapravo rečenicom ‚Šta je bilo pre‘ i predstavlja nastavak, čak i kada njen naslov glasi ‚Ne ponovilo se‘“ – konstatuje Viktor. Ni lična ni istorijska priča ne može početi „iz početka“, čak ni sa radikalnom promenom mesta dešavanja, čak ni uz neophodno prisustvo snage i odlučnosti da se izbegne ponavljanje matrice iz prošlosti. Kao u grčkim mitovima, nasleđe prošlosti igra ulogu prokletstva koje ometa

supstancijalne promene. Tačka pročišćavanja gde prestaje da važi prethodna istorija ne postoji.

Internalizovano pristajanje uz svet progonioca, usisano u detinjstvu, biće jedan od ključnih elemenata osećanja rasepljenosti kod progonjenih Jevreja kojima pođe za rukom da prežive. Čak i nakon progona, u slobodi, unutrašnja veza sa bivšim identitetom, koji je identitet progonitelja, još uvek postoji: daleko od toga da bi mrzeo sve katoličko, Manoel, koji se u Amsterdamu bori za istaknuto mesto u okviru novog, jevrejskog identiteta, proklinje to isto jevrejsko poreklo zbog kojeg ne sme da se vrati u Portugaliju: "Zašto su mu njegovi roditelji i preci to učinili: zašto im nije dozvoljeno da pripadaju tamo gde im je zapravo dom?". Nerazvezanost od prethodnog identiteta je masovan fenomen. U stihovima jevrejske narodne pesme nastale nakon bekstva iz Portugalije kaže se da su katolici izabrali jevrejski narod da nosi krst. Ovde je očigledno reč o paradoksalnom osećanju negativne izabranosti. U njemu se mešaju nostalgija za zemljom progonitelja, koja se iz egzila oseća kao domovina, i optužba zbog razorenog života. To osećanje svedoči o unutrašnjoj rasepljenosti portugalskih Jevreja-Marana, o međustanju u kojem više nisu katolici, ali se još ne osećaju kao Jevreji. Doživljavajući sebe kao kolektivnog Hrista, oni u isti mah potvrđuju i invertuju katoličku tradiciju; smeštajući jevrejski motiv o izabranom narodu u kontekst hrišćanske simbolike, oni u isti mah potvrđuju i poništavaju jevrejsku tradiciju. Ne samo da vole ono što bi trebalo da mrze, naime katoličanstvo, već i mrze ono što bi trebalo da vole, naime njihov prvobitni, sada ponovo prihvaćeni identitet. Za većinu, on ne može biti nosilac vrednosti koji bi iskupio stradanje i dao mu smisao. Mnogobrojni Jevreji će u slobodi izvršiti samoubistvo: "... ljudi koje je promena identiteta rasepila, koji bi rado ostali hrišćani, ali, jednom naterani da postanu Jevreji, nisu naučili da budu Jevreji poput svojih predaka".

Baš kao što bivši katolici a sadašnji Jevreji nose tragove katoličkog u sebi i na taj način ga potvrđuju, tako i katolici, želeći da očiste svet od Jevreja, samo jačaju jevrejsku ideju. Mnogi progonitelji liče na uzorne Jevreje: "Inkvizitori su daleko bolje poznavali jevrejske običaje od navodnih Jevreja koji su im pali u ruke". Umesto jasnog razgraničenja, progonioci i progonjeni ostaju neraskidivo vezani. Ova istorijska ironija podseća na svojevrtni sistem ogledala u kome jedna strana ponavlja sliku druge, ali sa većim ili manjim stepenom iskrivljenja. Suprotno sopstvenoj nameri, upravo je katolička crkva doprinela snaženju ideje o Jevrejima kao izabranom narodu. Kao u kakvom iskrivljenom ogledalu, potraga za pojedincima koji skrivaju jevrejsko poreklo ima za posledicu "otkrivanje" čitavih naroda kao navodnih potomaka Jevreja, pa tako Nemaca ili indijanskih plemena u Novom svetu. Iskrivljena slika pogleda inkvizicije koji je u svakom video potencijalnog Jevrejina je jevrejska ideja da njihov narod mora biti svugde prisutan da bi se pojavio jevrejski Mesija koji će spasiti čovečanstvo.

Knjige koje Manoel piše nose tragove unutrašnje rasepljenosti, "dvostrukog dna", jer u zavisnosti od faze u kojoj se pisac trenutno nalazi, sadrže argumente tipične više za hrišćansku ili, pak, za jevrejsku dogmatiku. U suprotnosti sa njegovim željama, one imaju ogroman uspeh baš u hrišćanskom svetu, i baš u tom svetu on ostvaruje – iako samo simulakrumski – svoj životni san da postane rabin. Hrišćanski svet ga, naime, pogrešno slavi kao rabina, iako je on uistinu samo rubi, učitelj hebrejskog. Poštovanje i priznanje

Jevreja, koje mu je toliko potrebno, Manoel neće dobiti zahvaljujući svojoj fiksiranosti na više ideale, već na spoljašnji način, ženidbom za ružnu Rahel, koja pripada čuvenoj jevrejskog porodici od koje se očekuje novi Mesija. Ni poslednja etapa njegove borbe za priznanje u jevrejskoj zajednici, pisanje knjige koja će uticati da Kromvel dozvoli povratak Jevreja u Englesku, neće završiti srećno. Baš kad mu se čini da je najzad dosegao viši cilj kojem je težio, da je ostvario uslov za pojavu Mesije, prošlost još jednom vrši negativan upliv na sadašnjost – rabin Aboab ga iz surevnjivosti prokazuje kao “lažnog Jevrejina”. Poslednji krug je zatvoren: na početku puta prokazan je kao lažni hrišćanin, na kraju puta kao lažni Jevrejin.

5. Zakonitost paradoksalnog preokreta

Od kako je NATO za svoju novu dugoročnu strategiju proglasio „partnerstvo za mir“ njegove članice bez prestanka vode rat. Bliži pogled na ovu putanju, čije ishodište većina danas smatra samorazumljivim i poželjnim, pokazuje paradoksalni eksponencijalni razvoj iz teze u antitezu: dok su članice NATO-a početkom devedesetih godina kategorički osuđivale rat kao sredstvo rešavanja konflikata, danas smo svedoci heroizacije rata kao “beskrajne pravde”. Dok su na početku NATO članice samo izuzetno odobravale sopstveno nasilje, i to jedino u okviru politike zaštite “ugroženih” zemalja ili grupacija od “agresora”, i jedino u okviru mandata Ujedinjenih nacija, danas je vođenje rata najpoželjniji oblik preventivne samozaštite od osumnjičenih neprijatelja ma šta ostatak sveta o tome mislio. Dok su se na početku zapadne zemlje zgražavale nad ratnim nasiljem kao balkanskim atavizmom protivnom civilizacijskom stadijumu razvoja Zapadnog sveta, danas je sopstvena efektivna primena nasilja, i za to potrebni visoko tehnološki razvijen vojni arsenal, znak najvišeg civilizacijskog nivoa.

Presudni momenat ovog paradoksalnog obrta bilo je bombardovanje Jugoslavije. Njime su zemlje Zapada definitivno ustoličile svoje arbitrarno pravo da u svetskim razmerama određuju šta je dobro i zlo, i prema tome nagrađuju ili kažnjavaju, pri čemu su SAD unutar tog konsenzusa preuzele vodeću mesijansku ulogu. Napadnuvši suverenu zemlju Jugoslaviju, a da same ni na koji način nisu bile ugrožene, zemlje Zapada su opozvale vrednosti na kojima počiva svet od II svetskog rata, i poslale pokušaj razumnog rešavanja konflikata kao staromodne fantazije zamlati i goodies na smetlište istorije.

Da bi se očigledna inkompatibilnost primene nasilja i velikih reči o miru, dvadesetčetvoročasovnog bombardovanja i verbalnog zalaganja za pregovore, odbrane demokratskih vrednosti i njihovog gaženja stradanjem civila i uništavanjem pedesetogodišnjeg privrednog razvoja jedne zemlje, iznađena je strategija oksimorona: ne samo da su nespojive stvari postale spojive, nego je i postulirano da upravo u njihovoj nespojivosti leži modernost i progres. Otkriveno nam je da nova politička harmonija leži u paradoksu. Otkriveno nam je da postoji crno sunce: čovek treba samo dovoljno dugo da gleda dok mu se ne zamuti pred očima.

Američki vojnopolitički stručnjaci otkrili su da se nakon dugih pokušaja ubeđivanja i pregovora nasiljem rešava stvar. SAD ne samo da su odbacile doktrinu da će voditi rat isključivo u slučaju nužde već se ozbiljno pripremaju da vode ratove „preventivno“, na

osnovu sumnje da neka "zla" zemlja jeste ili bi mogla biti potencijalno leglo terorista. Nikome se nije dopalo kada je Indija, poučena šta se sve može ako se bori protiv terorizma, pokazala pesnicu muslimanskim teroristima kod kuće, a time i Pakistanu. Nasilje koje primenjuju drugi je „pfuj“, naše sopstveno nasilje je „ura!“. Rat koji vode drugi je iz zablude i pogrešnih razloga, rat koji vodimo mi je u ime više ideje i odbrane cele planete. Vojnopolitička doktrina SAD rukovodi se geslom: samo civilizovane zemlje smeju imati monopol na ubijanje.

Roman "Proterivanje iz pakla" u potpunosti deheroizuje istoriju i ogoljuje njene protagoniste – heroja istorije nema. Oreol ratnika, slava i bogatstvo uvek su postignuti na račun nečijeg stradanja, a stradalnici su žrtve koje u promenjenim okolnostima i same pokušavaju da osvoje oreol ratnika. Ljubav, plemenitost, velikodušnost, poklanjanje su kategorije odsutne iz sveta. Interesi i kalkulacije su u pozadini navodnih moralnih činova, a retke individue koje delaju vođene višim idejama istine i pravde propadaju.

I progonitelji i progonjeni upleteni su u kompleksni mehanizam istorijskih događaja koji pokazuju da se dešava uvek drugačije od onoga kako se planom predviđalo. Racionalno upravljanje događajima po sopstvenoj zamisli nemoguće je i u privatnoj sferi, čija je nezavisnost od istorijskih kretanja tek prividna. Viktor je brižljivo pripremao skandal za proslavu dvadesetpetogodišnjice maturalne večeri, ali se prevario u kalkulaciji: „Izazvao je nešto što više nije mogao da kontroliše“. Manoelov život daleko više određuje hronični nedostatak novca nego njegova fiksiranost na više ideale. Na mikropplanu privatnog, a posebno na makroplanu interferencije stotine individualnih volja u javnom životu, elementi neproračunljivog, nepredvidljivog i samovoljnog vrše daleko veći uticaj na pojedinačan život nego svi naponi i trud individue na kovanju vlastite sudbine.

Ukoliko se o razvoju istorijskih događaja nešto sa sigurnošću može predvideti, to je da on uzima tok upravo suprotan od očekivanog. Kao pri igrama na sreću, kretanje nekog istorijskog događaja ne odvija se pravolinijski nego cik-cak putanjom, ili se dešava da kretanje, poput bumeranga, uzima suprotan smer, donoseći negativne posledice onome koji se vidi kao njegov aktivni pokretač. Ovi fenomeni, mnogostruko opisani u romanu, upućuju na jednu istu zakonitost, koju ćemo nazvati zakonitošću apsurdnog slučaja, odnosno zakonitošću paradoksalnog preokreta. Ona čini suštinu romana. U njoj se prelamaју Menaseova samosvojna ironija i njegov jedinstven smisao za groteskno i bizarno. Junak Viktor, na primer, koji se od detinjstva identifikovao sa ženskim, jakim figurama u porodici, koji je sam želeo da bude žensko (majka), a sebe doživljavao kao feministu, optužen je i izopšten iz ideološke zajednice trockista upravo kao antifeminista. I Manoelov pokušaj da po svaku cenu postane rabin osujećuje zakonitost paradoksalnog preokreta. Iako je spreman na još jedan egzil, ovoga puta u Novi svet, njegov pokušaj propada zbog cik-cak putanje ratova između Portugalije i Holandije, koje naizmenično osvajaju i gube iste teritorije. Dati istorijski zaplet za Manoela konkretno podrazumeva da je za dlaku izbegao da se njegov životni san preokrene u povratak u pakao inkvizicije iz kojeg je pobegao. Neki drugi ljudi, pak, apsurdnim slučajem, neplanski i mimo sopstvene zasluge profitiraju od istorijskih kretanja, pa tako jevrejski proizvođač mrtvačkih kovčega

koji zahvaljujući visokoj stopi samoubistava među Jevrejima postaje toliko bogat da može da kupi najprestižniju holandsku novinu².

Upravo ovi fenomeni čine srž istorijskog pesimizma i antropološkog skepticizma karakterističnog za celokupni Menaseov romaneskni svet. On kao da ne može dovoljno da se naruga hegelovskoj ideji umnosti i progresa u istoriji, prosvetiteljskoj predstavi o čovekovo stvaralačkoj volji koja vodi osvajanju sve većih sloboda. U romanu "Zlatna vremena, napukli svet" Menaseov junak Leo dolazi do "velike" ideje o izokrenutom čitanju Hegela: duh, a tako i istorija, ne kreću se progresivno ka apsolutnom duhu, već retrogradno, prema stanju običajnosti. Parodirajući progresivnu provenijenciju Hegelove trijade teza-antiteza-sinteza, Robert Menase sugerše da je rezultat Leovog pokušaja duhovnog upliva na svet, s jedne, te kretanja istorije, s druge strane, stalni sudar suprotnosti koji čoveka uvek vraća na početak novog ciklusa, koji ga, pak, sve više udaljuje od željenog cilja. Kao što je Leo sve dalje od toga da genijalno filozofsko delo koje mu lebdi pred očima zaista i napiše, tako je i društvo u kome živi sve dalje od toga da liberalne težnje pretvori u stvarnost. Na oba plana se probij u novu formu – paradoksalni preokret – odigrava nasiljem: Leo ubija svoju draganu da bi objavio knjigu, a liberalne težnje u Brazilu preokreću se u uvođenje diktature.

Kao Leo, i Manoel je sve dalje od svog zadatog cilja, od jedinstva sa sobom i svetom. Pokušaji integracije cikličnog su karaktera, pri čemu svaki novi krug podrazumeva gubitak iluzija, svaki put na sve višem nivou. Hegelova antiteza ne očuvava u sebi pozitivni deo teze na putu svog progresivnog preobražaja u sintezu, već je antiteza farsično, groteskno pojavljivanje teze, koja tezu „očuvava“ samo utoliko što, kao u nekom izlomljenom ogledalu, pokazuje njen izobličeni smisao. Negacija antiteze nije sinteza, već povratak na tezu, regresivno večno vraćanje istog, a ne progres. Kako teza i antiteza, kao njen izobličeni smisao, u određenom trenutku postoje naporedo, moglo bi se reći da je jedna od osnovnih osobina Menaseovog viđenja istorije oksimoron³. Upravo taj oksimoronski efekat istorije, negativno „očuvanje“ teze u antitezi, ima za neizbežnu posledicu paradoks, koji pojedinačnom životu, kao i istorijskim kretanjima, daje utisak demonske ironije sa komično-gorkim primesama, utisak besmislenog i grotesknog.

6. Problematičnost svedočenja očevica istorije

Handkeov esej „Pravda za Srbiju“ izazvao je svojevremeno mržnju i bes novinara, negodovanje političara i javnosti. Pri tom je Handke u ovom eseju izrekao nekoliko suštini-

² Jedna od najgrotesknijih žrtava istorijskog zapleta je Ariel, u prvom krugu „pakla“ (Portugaliji) katolički sveštenik, a u drugom krugu (Amsterdamu) čistač cipela u jevrejskoj zajednici. Shvatanje povezanosti lične sudbine i istorijskih kretanja kao sulude komedije, koje pisac ugrađuje u junaka Ariela, priziva paralelu sa „slučajem komedijantom“ srpskog klasika Miloša Crnjanskog. U romanu „Seobe“ Crnjanski prikazuje nesrećnu kolektivnu sudbinu Srba, koji su se kao junaci austrijskog rata protiv Turaka osećali prevareni zbog odluke Marije Terezije da ih iz vojnika preobratu u zemljoradnike. Pokušaj kolektivnog iseljavanja u Rusiju zbog osećanja nepravde, međutim, završava tako porazno da glavni junak Isakovič, koji za razliku od Ariela, upliv „slučaja komedijanta“ na svoj život ne može da primi uz gorki smeh, na kraju poludi. U duhu Menaseovog paradoksalnog preokreta, odnosno slučaja komedijanta Crnjanskog, jeste i činjenica da je Crnjanski, pre II svet-skog rata poštovani pisac i diplomata Kraljevine Jugoslavije, nakon završetka rata i dolaska Titovih partizana na vlast ostao u londonskom egzilu, gde je radio kao knjigovođa – u jednoj prodavnici cipela.

³ To je, nimalo slučajno, i jedno od osnovnih stilskih sredstava koje koristi Menaseov junak Manoel.

skih stvari u koje malo ko danas više sumnja. On je ukazao na ulogu medija u procesu „friziranja“ istine u politički poželjnu zvaničnu istinu, u kreiranju hotimičnih i nehotimičnih laži. Time je izraženo nešto što je odavno formulisano u filozofskoj teoriji, naima, da moć određuje znanje.

Handke je doveo u pitanje objektivnost fotografija i televizijskih slika. Posumnjao u objektivnost ratnih izveštača, koji su možda modelovali istinu da bi je prilagodili očekivanjima svojih urednika ili da bi više zaradili na interesantnijoj priči. Posumnjao je i u objektivnost očevica istorije, takozvanog običnog čoveka, koji je tokom višegodišnjeg trajanja rata naučio značenje fraze „dobiti medijski rat“. I utoliko, namerno ili nesvesno, prilagođavao pred kamerama svoj izraz lica ili svoj iskaz.

Handke je skrenuo pažnju na fenomen odnosa spoljne sugestije okoline i tačnosti pogleda očevica na ratna zbivanja. Očevicac ne mora lagati svesno i iz zle namere, njegov pogled može biti deformisan očekivanjima društva ili potrebom za važenjem. Očevicac može lagati i svesno, nemajući grižu savesti, ukoliko time poravnava neki svoj lični račun. Očevicac može lagati i potpuno nesvesno, jer je usled ratne traume uveren da je video i doživeo ono što drugi tvrde da su videli i doživeli. Varijacija je puno, no jedno je izvesno: slika događaja koju šire mediji nije identična sa istorijskom istinom; medijske analize događaja i svedočenja očevicaca nemaju objektivnu vrednost već predstavljaju polazište za naučno proučavanje istorijskih događaja.

U kolikoj meri politička elita neke zemlje određuje medijsku sliku mogli smo videti i na primeru rata u Avganistanu. Upravo zato što američka vlada nije smela da rizikuje negodovanje javnog mnjenja povodom razaranja Avganistana i ubijanja civila, slike koje smo dobili bile su dozirane i probrane. Ni traga od svakodnevnog zasipanja slikama izbeglica kao što je bio slučaj tokom bombardovanja Kosova. Svojevremeno je trebalo mobilisati javnost da odobri rat u Evropi, izbeglice su bile važne da bi potvrdile napaćenost naroda u čije ime se vodi rat, i njegovu želju da bude bombardovan. Ko je u slučaju Avganistana smeo da rizikuje intervju sa izbeglicama koje bi možda rekle da nisu oduševljene američkim bombardovanjem njihove zemlje, te da nema dokaza da je Bin Laden organizovao teroristički akt za koji je optužen? Videli smo ono što je bilo potrebno videti: kako Amerikanci bacaju iz vazduha pakete hrane ili kako američki vojnici saraduju sa avganistanskim protivnicima talibana.

U spoljnoj politici zemalja Zapada učinjeno je u protekloj deceniji mnogo grešaka. Ne postoji, pak, neposredna nužda da se one analiziraju. Posledice tih grešaka se retko obijaju o glavu njihovim počiniocima i nacijama, već po pravilu pogađaju druge ljude, kao i budućnost čitavih naroda. Zato što se tekuća spoljna politika gradi na iskrivljenoj medijskoj slici neposredne prošlosti, buduće greške su već sada programirane.

Iako je protagonista Viktor istoričar, Menase ne oblikuje svoj pogled na istoriju u formi prikaza Viktorove filozofije istorije, štaviše, Viktorovi direktni iskazi koji se odnose na istoriju su retki i lapidarni. Takav jedan iskaz glasi: „Ta moda u mom esnafu sa *oral history*. To slepo poverenje u autentičnost rupa u sećanju. Ta ljubav prema takozvanom očevicu istorije, to je kraj nauke o istoriji kao nauci. Niko ne raspolaze većim materijalom i većim neznanjem o njemu kao takozvani očevicac istorije.“ Može li se uopšte isto-

rija, baš onakva kakva je bila, dakle „istina“ o njoj, retrospektivno spoznati na osnovu sećanja, i u kolikoj meri je sećanje pouzdana osnova za naučnu rekonstrukciju događaja? Ovo pitanje, koje korespondira sa debatama savremenih istoričara o razlici između događaja i iskaza o događaju, zauzima značajno mesto u romanu, a javlja se u obliku jednog od najjačih vezivnih motiva obe priče – motiva koji bismo označili kao slepo viđenje ili zamučeni pogled. Neki od mnogobrojnih iskaza koji ga ilustruju su Manoelova konstatacija „Bio je očevidac koji ništa nije video... očima je bežao“, ili Viktorova „Video je, i nije video, budući da mu je u sličnim situacijama trenutno padao veo preko očiju“. Ovi iskazi upućuju na to da pogled na događaj ne mora biti identičan sa događajem, budući da postoji i svojevrсно gledanje bez pogleda, koje je netačno u odnosu na događaj sam. Drugim rečima, postoji razlika između događaja i doživljaja tog događaja. Ona je glavni razlog koji upućuje na nepouzdanost svedoka istorije, i to ne samo dijahrono, u sećanju, već i sinhrono, u trenutku njegovog dešavanja.

Netačnost pogleda na događaj motivisana je u romanu prevashodno individualnim komponentama kao što su psiho-etička struktura ličnosti, ali i sociološkim i ideološkim faktorima. Tako je jedan od uzroka netačnosti pogleda zaštita od traumatičnog iskustva. Manoel suštinski odbija igru dečje „inkvizicije“, ali učestvuje u njoj da bi potvrdio pripadnost identitetu dominantne grupe. Viktor ne vidi ništa na suđenju gde je glavnooptuženi, jer ne može da pojmi da su dojučerašnji prijatelji zapravo fanatici spremni da ga izopšte iz svoje zajednice. Kada se događaj doživljava kao neprihvatljiv, nepodnošljiv ili apsurdan, ali se u njemu mora uzeti učešće, između događaja i pogleda posmatrača formira se pregrada – „veo“, „marama“, „zamućeno staklo“. Ove slike ukazuju na postojanje zaštitnog filtera koji omogućava svojevrсно neučestvujuće učestvovanje u događaju: zato što je učesnik istovremeno tu i nije tu, visoki emotivni intenzitet neprihvatljivog doživljaja je smanjen, a učesnik zaštićen od psihičkog sloma ili ludila. Iskazi poput „On (Manoel) to nije video. On je video samo prazno viđenje“, ili „Zapravo je Viktor video samo jedno. Da se može videti“, te prividne tautologije, sugerišu da pogled očevica može biti lišen upravo najkonkretnijih, materijalno objektivnih činjenica o događaju.

Na pomućeno opažanje događaja može takođe uticati idiosinkrazija individue i ideološki kontekst koji je okružuje. Utoliko će različiti učesnici istu stvar videti različito. Viktor, u čijem svetu ne postoje konzerve koka-kole, vidi metalni krug otvarača za konzerve kao prsten. Manuel je na kraju isledničkog dana začuđen činjenicom da svaki od njegovih drugova zajednički doživljene događaje drugačije opaža i opisuje. Od povlačenja razlike između označitelja i označenog to nije velika novost. Ali, predočavajući naizgled nevidljive, ali dalekosežne posledice ovog fenomena na polju istorije, Menase ga osvetljava iz nove perspektive. Roman posreduje da arheologiranje činjenica ne vodi znanju o predmetu proučavanja, već otvara problem metodološke obrade i interpretacije sakupljenog. Upravo onaj koji neposredno učestvuje umesto tačnog pogleda dobija more detalja, umesto razumevanja dobija arhiviranje, umesto spoznaje dobija informacije. Rekonstruisanje istine o događaju je teško, a njegov uspeh zavisi pre svega od talenta za razumevanje i tumačenje događaja.

Netačan pogled uslovljen je i trećim, ontološkim momentom koji svedoka istorije čini nepouzdanim: izgubljenom moći neposrednog doživljavanja u kojem bi događaj i

doživljeno bili isto. U romanu „Zlatna vremena, napukli svet“, Leo formuliše moderno stanje kao stanje rascepljenosti između subjekta i objekta. Ni Leu, ni Manoelu, ni Viktoru, ne polazi za rukom da budu identični sa vlastitim doživljajem. Naknadno jedinstvo moguće je u sećanju, ali samo u formi svesnog falsifikovanja prošlog događaja: u Prustovom tragu, Leo u sećanju doživljava prošla vremena kao zlatna vremena unutrašnjeg jedinstva, svestan da gradi laž čije jedino opravdanje leži u istinitosti njegove potrebe za naknadnom idealizacijom.

Razlog za svesno falsifikovanje prošlosti ne mora imati metafizičku podlogu: očevidac istorije može lagati i usled pritiska okoline ili želje da odgovori očekivanjima društva. Upečatljiv primer je Manoelov otac koji od žrtve inkvizicije postaje žrtva jevrejskog kulta sećanja: on predstavlja prošla stradanja uz gomilu izmišljenih detalja, dovodeći sebe i publiku do suza. Na Manoelovo pitanje zašto izmišlja, odgovara da mu drugačije ne bi verovali. Otac na dvostruki način mora da odgovori na očekivanja zajednice – tako što će se posvetiti kultu sećanja, uprkos sopstvene želje da sve zaboravi, i tako što će događaje predstaviti onako kako zamišlja da bi zajednica želela da ih čuje. Ovaj aspekt romana veoma snažno korespondira sa savremenim trenutkom u kome pravda, navodno nezavisno od političkih interesa, treba da bude izvedena upravo na osnovu svedočenja savremenika, pri čemu se sam status „očevica“ izjednačuje sa objektivnim viđenjem događaja, a mogućnost hotimične ili nehotimične laži i mutnog pogleda stavlja u zagrade.

Drugačiju perspektivu na mogućnost koliko-toliko tačnog pogleda na prošlost, otvara, međutim, priča o Viktoru. Razgovor sa Hili ispresecan je njenim zamerama da Viktor, prepričavajući prošlost, preteruje, ili u najmanju ruku učitava svoje iskaze u iskaze drugih ljudi. Iako se ovo delimično može interpretirati kao rezultat alkoholizovanog stanja u kome se Viktor nalazi, junak vehementno odbacuje mogućnost učitavanja, uz argument da retrospektivni pogled na celinu, kakav je njegov, možda nije veran u odnosu na detalje slike, ali jeste u odnosu na suštinu njihovog smisla. No, mnogo više od ovog problematičnog argumenta da razumevanje celine osigurava naknadnu tačnost pogleda – koji ostaje na nivou lakonske konstatacije – dva druga faktora daleko više doprinose utisku o mogućnosti tačnog retrospektivnog pogleda: snaga Viktorove ubedenosti u ispravnost njegovog pogleda na ličnu istoriju, a daleko više od toga sama metoda pisanja romana, poglavito istorijske priče o Manoelu, koja opisane prošle događaje predstavlja kao objektivnu istinu o dotičnom periodu.

Ukoliko pod tačnim pogledom podrazumevamo približavanje suštini događaja koju bi svi posmatrači trebalo da vide na isti ili sličan način, onda u svetu Menaseovog dela tačnog pogleda nema. No, kako je roman napisan sa pretenzijom tačnog pogleda, onda ovo pitanje ostaje, u tipično menaseovskom paradoksalnom duhu, ambivalentno i protivrečno.